

De koek : een ziektekundig klaverblad, in West-Vlaanderen en in Silezië

door

DR. L. ELAUT

Over de „koek” en alles wat er achter dit, ook medische, woord schuilgaat, heb ik sedert jaren heel wat gegevens, excerpten, referenties, enz. verzameld, die al tot een fatsoenlijk dossierje aangegroeid zijn.

Of er iets nieuws kan aan toegevoegd worden dat nog niet gezegd of geschreven werd staat te bezien, doch ik vlei mij met de gedachte dat daaruit een bijdrage mag gesublimeerd worden, die de lezer, vooral de Westvlaamse lezer van deze *Handelingen* meer dan een ander, kan interesseren en, naar ik hoop, origineel kan voorkomen.

In zijn meest eenvoudige betekenis wordt met koek een bijzondere vorm van ziekelijk letsel bedoeld, in of omtrent de buik gelokaliseerd, dat de ingewanden met de hen rechtstreeks omvatende delen in een samenhangende, dikke, platte, harde massa verenigt d.i. samen-koekt. Het Nederlandse „koek” is bijzonder beeldscheppend om de gemelde eigenschappen van die vormmassa in één woord samen te vatten.

Het is uitsluitend op het anatomisch karakter van het bedoelde letsel dat zich de naamgeving toespitst, en dit karakter op een uitstekende wijze kentekent. Er zijn trouwens een heleboel medische en andere koeken, waarbij dat bijzonder karakter even duidelijk aan de dag treedt. Beantwoordt de moederkoek b.v. wat zijn vorm betreft, niet opvallend goed aan bovengemelde definitie? En de smeerkoek van onze slaggers, gevormd door het ineengedrongen darmscheilvet van het varken? En de lijnmeelkoek, de samengeperste massa die overblijft nadat de olie uit het lijnzaad gewonnen werd?

De koek, een adekwate medische term die een ziektekundig-anatomisch letsel met zijn typische vormeigenschappen aanduidt, heeft elke geneesheer reeds tijdens zijn klinische opleiding zien demonstreren, leren betasten en horen perkuteren.

Wijlen mijn Gentse hoogleraar in de heelkunde, Frits de Beule, kon zijn studenten op een weergaloos meesterlijke wijze de grenzen

van een „appendikulaire koek” met de hand doen aanvoelen en op het gehoor door beklopping leren vaststellen. Deze appendikulaire koek heeft in de heelkundige ziekteleer een vrij beruchte geschiedenis. Om bij mijn eigen vak te blijven, bestaat er o.m. een koek die zich rondom de nier aanlegt, als gevolg van een tamelijk typisch en niet zo'n kortstondig ziektebeloop. Is dit de „waterkoek” van de Westvlaamse folkloristen? Er zou ook een koek op het oog bestaan.

De koek begint altijd met een ontstekingsproces dat zich in een orgaan nestelt, geleidelijk van daaruit de omgeving betreft en uitgroeit tot een konglomeraat dat zich centrifugaal, meer in de breedte dan in de diepte voortzet, een stel anatomische delen tot een schijfvormige plaat verenigt, inpalmt, aaneen-koekt. Het ziekteproces speelt zich bij voorkeur af in of rond het abdomen, en maakt op die manier deel uit van een weefselwoekering die de deskundigen „ruimte-innemend” noemen.

Dit beetje algemene ziekteleer kan voorlopig volstaan, ter inleiding voor de verdere koekgeschiedenis.

* * *

Het zijn vooral de volkskundigen, en in hun spoor de folkloristen, die aan de koek een kluit hadden en daaraan tal van bijdragen hebben gewijd.

De oorsprong van die koekbelangstelling ligt, geloof ik, hierin dat de volksintuïtie zekere voorstellingen die, historisch en zonder onderbreking in een levende gemeenschap werkzaam zijn, aanvoelt en aldus een ziekte-toestand geobserveerd heeft, waarvan het hoofdkenmerk ligt in een abnormale doch waarneembare en tastbare massa, die de veruitwendiging is van wat zich aan de binnenkant afspeelt.

Dat ook de empirische kennis van de dierenanatomie bij landlieden, jagers en slaggers, in de loop van de tijden iets bijgedragen heeft om die nomenklatuur op te bouwen, acht ik zeer waarschijnlijk.

Wat de kruiskoek, de waterkoek en de nagelkoek in onze Noordzeeprovincie betekenen, heb ik niet precies kunnen achterhalen: plaatsbeschrijvende of visuele varianten wellicht, want Westvlamingen zijn fantaziescheppend van aard. Zo is een bloedkoek het geheel van de bloedstolsels, die buiten of binnen het lichaam samenklonteren, ineen-koeken. W. Giraldo heeft te Wevelgem met een vrouwtje gesproken, die vertelde dat er zeven soorten koeken bestaan¹.

1. *Biekorf*, 1959, 235.

Met de koek, en daarmee nagenoeg gelijklopend, hoort men in het Vlaamse volksgeneeskundige vocabularium de term „hartegespan”. Die twee worden vaak samengebruikt, „de koek en 't hartegespan” zijn mondgemeen en springlevend, al verloopt het thans zo dat door de verwetenschappelijking van de geneeskunde, louter technische termen zoals hartinfarkt, hartvang, hartaanval, enz. zich een weg banen, ook bij die personen welke met de geneeskunde niet veel uitstaans hebben, en er niet meer van afweten dan wat ze persoonlijk ondervonden hadden. De populaire koek en het hartegespan verliezen terrein tegenover meer deskundige uitdrukkingen.

Rondom de koek en zijn spitsbroeder het hartegespan, heeft zich, in Zuid-Nederland, een traditie ontwikkeld die duidelijk de folkloristische toer is opgegaan.

Zo is er geen volksziekte, het zij endemische, het zij epidemische, of er werd en wordt in Vlaanderen voor gediend en ter bedevaart gegaan. Tegen kinderziekten, tegen huidziekten, enz. en niet minder tegen veeziekten, bestonden en bestaan kerken, kapellen, altaren, waar men heiligen vereert, die, naar het heet, bijzonder begenadigd zijn en bij de Allerhoogste voorspreken, teneinde de gesel van de schamele zieke mens af te wenden. Door gebed, boete en offer kan men de hemel voor het goede doel geweld aandoen. Zo zijn Sint-Machutus en Sint-Dominicus in Vlaanderen bekende koekheiligen.

Echte en valse vromen, zogenaamde bidders, personen die tegen betaling in de plaats van de zieke of zijn huisgenoten, voor de gelukkige afloop gaan bidden en daarvan een beroep maken, scharrelen graag in de schaduw van de bedevaartplaatsen, ze hangen er soms de dokter uit, stellen diagnoses, spreken prognosen uit, bekijken de tong, voelen de pols, luisteren naar de ademhaling, ruiken de adem, betasten de koek.

Koeketasters en koekewijven (sic) trof men in sommige dorpen aan. Ze zijn nu ver uitgestorven. Helderzienden zetten het beroep voort, met dit verschil dat de eersten een minder sibillijnse taal gebruikten dan Madame Blanche en haar trawantinnen.

* * *

Ingewortelde en verspreide volksgeneeskundige geplogenheden hebben te gelegener tijd en plaats, de belangstelling van de geneesheren gaande gemaakt. Deze hebben gepoogd in de empirische spraakgewoonten van de gewone man door te dringen, en uit te maken wat aan de grondslag ligt van de medische folklore, en aldus door een wetenschappelijk verantwoorde diagnose, een exakte naam te geven, o.m. aan de koek.

Wat de naam betreft viel het mee, doch over de etiologie, over de kausale faktor die de koek doet ontstaan, liepen de meningen uiteen, om de eenvoudige reden dat meer dan één kausale faktor kan in het spel zijn, en men in het verleden veel uiteenlopende dingen over één kam geschoren heeft, bij gebrek aan beter.

De koek is een oud-bekende in Zuid-Nederland.

Het *Middelnederlandsch Woordenboek* van Verwijs en Verdam resumeert het voornaamste² en geeft voorbeelden met bronnenvermelding aan, o.m. een definitie: verharding in of aan de oppervlakte van het menselijke lichaam.

Aartsvader Kornelis Kiliaan³ verwoordt het in het Latijn als: scirrus, sciroma, obstructio hepatis aut lienis, ad instar libi exsiccati et indurati (schrompeling met beklemming van lever of milt, gelijkend op een uitgedroogde en verharde koek).

In het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*⁴ wordt een halve kolom aan de medische koek gewijd. Het komt op hetzelfde neer: lever en milt krijgen de centrale rol in de koekvorming toebedeeld.

Dit laatste wordt al gerapporteerd door Jan Yperman (omstr. 1320), die het o.m. heeft over: coeke die van der melten komt⁵. Het *Middel- en Oudnederlandsch Woordenboek* van A. C. Oudemans⁶ definieert: Koeck aen 't herte, hard gezwel in de lever. J. Ypermans ietwat jongere chirurgische kollega, Thomas Scellinck⁷ definieert het aldus: in dietsche rede koec ende sclirosis in Latijn.

Aan de Noordnederlander Stefaan Blankaart uit Middelburg (1650-1702) die een vierdelig woordenboek van medische termen⁸ heeft uitgegeven, is de koek niet bekend. Wel geeft hij een juiste beschrijving van de scirrhus, sciroma, wat hij verdientst als: verhard gezwel, een knoest-gezwel. Naar mijn gevoelen minder fraai gezegd dan koek.

Het *Westvlaamsch Idioticon* van L. L. de Bo⁹ houdt het bij: eene kinderkwaal die in 't Fransch carreau, atrophie mésentérique genaamd wordt. Dat zal De Bo ergens uit een Frans geneeskundig auteur gehaald hebben. Guido Gezelle spreekt nagenoeg zo in *Loquela*, wanneer hij het heeft over het hertegespan, hij verklaart wel nauwkeurig de invloed van het idiomatische taaleigen op de

2. Uitg. 1894, dl. 3, 1656.

3. *Etymologicum Teutonicae Linguae*, uitg. Antwerpen, 1599, Plantin, 248.

4. Uitg. 1941, dl. 7, 4902.

5. Verwijs en Verdam, *loc. cit.*

6. dl. 3, 1872, 448.

7. *Het boek van Surgien van Meester Thomas Scellinck uit Thienen*, Uitg. E. C. van Leersum, Leiden, 1928, 245.

8. *Lexicon Medicum Renovatum*, uitg. Leuven, 1754, 4 dl., 245.

9. Heruitg. Siffer, Gent, 1890, 481.

woordgenese, maar brengt ons geen stap verder over de geschiedenis van de koek ¹⁰.

Het zestiendelige *Deutsches Wörterbuch* van J. en W. Grimm geeft over „kuchen” vier dichtgedrukte kolommen tekst ¹¹, waarin alles over oorsprong en vormen van het woord opgesomd wordt. Opvallend is dat de allereerste verklaring van die kuchen „placenta” luidt. Voorts : herziebkuchen, rheumatismus in den brustmuskeln, schulter- oder schulterriebkuchen (riebe, rippe) rheumatismus in den schultermuskeln ; A. Peter volksthüml. aus österr. Schlesien. Over dat Silezische heb ik het straks.

De dertiendelige *Oxford English Dictionary* is niet minder prolix met cake-bijzonderheden, waaronder ook een medische. Als eerste verklaring van het woord placenta wordt naar een cake verwezen, met het Griekse stamwoord „plax”, wat zoveel betekent als platte massa, d.i. koek.

W. S. vanden Berg die een Middelnederlandse bewerking van het *Antidotarium Nicolai* (1351) uitgaf ¹² en daarin het woord koeke aantrof, geeft als verklaring : verharding van de milt. De *Herbarijs*, een medicinaal kruidenboek uit de veertiende eeuw, geeft op menige plaats recepten tegen de coek ¹³.

Zowel in de oude als in de recentere geneeskundige literatuur van onverdachten huize zijn de koek en het hartegespan, vaak aan de orde geweest. En vermits onze vaderlandse geneeskundige wetenschap zich meer dan anderhalve eeuw in de zon van de Franse gekoesterd heeft, past het dat men eerst daar op speurtocht gaat.

Het Franse woord voor koek is „carreau” al ontmoet men, minder vaak, ook „gâteau”. Frits de Beule sprak ons vóór vijftig jaar van een gâteau appendiculaire, niet van een carreau. In de grote *Larousse* is : gâteau fébrile : intumescence de la rate et des autres viscères abdominaux, qui se produit dans les fièvres intermittentes prolongées et dans quelques autres affections ¹⁴.

Bij het horen van carreau zal een kaartspelende rasechte Gentenaar onmiddellijk denken aan zijn dialektische „koekens”, een van de vier figuren op de speelkaarten, in ABN „ruiten”, in het Frans „carreau” geheten. Een vensterruit, een grote vloertegel, en een oorkussen zijn in het Frans ook een carreau. Een wel bijzonder samentreffen van woorden voor namen van sterk verschillende voorwerpen.

10. J. Craeynaest, *Loquela*, 3e druk, 3e jg., Tielt, Lannoo, 192.

11. dl. 5, 1864, 2496 ; cfr. onder e, 2500.

12. Diss. Leiden, 1917, 226.

13. L. J. Vandewiele, *Liber Magistri Avicenne en de Herbarijs*, in *Verhand. Kon. Vl. Ac. Wet. v. Lett. en Sch. Kunst.*, 1965, nr. 85, vv. 1785-86.

14. dl. 8, 1069.

Dezelfde *Larousse* van 1867 zegt over carreau: maladie fréquente chez les enfants, caractérisée par le développement excessif et par la dureté de l'abdomen, et causée par la dégénérescence tuberculeuse des ganglions du mésentère. Le carreau qui reconnaît en général les mêmes causes que les scrofules attaque particulièrement les enfants (Chomel). Les ganglions lymphatiques du mésentère ne s'enflamment que par l'effet de l'entérite, et cette phlegmasie constitue le carreau (Broussais)¹⁵.

Koek, ruiten, carreau, gâteau, Kuchen, cake. Het is meer dan ooit de gelegenheid om te gewagen van: al koek van één deeg!

Wie bij de vertrouwde medicus en lexikograaf Littré te rade gaat, leest daar bij carreau: Terme de médecine. Affection des ganglions mésentériques avec tuméfaction et dureté du ventre. Ainsi dénommé à cause de la dureté du ventre qui est comme un carreau¹⁶.

Het moderne veel gebruikte *Dictionnaire de la Langue Française* van P. Robert is formeler dan Littré, en spreekt de oude *Larousse* van 1867 na: tuberculose des ganglions mésentériques¹⁷.

Over gâteau luidt het bij Littré: Terme de pathologie. Gâteau fébrile; nom donné quelquefois à la tuméfaction de la rate, dans les fièvres intermittentes. Terme d'anatomie: gâteau placentaire; nom donné quelquefois au placenta¹⁸.

De *Dictionnaire historique de l'ancien Langage François* van La Curne de Saint-Palaye schrijft over carreau: nom donné à la maladie commune aux enfants, qui est une sorte d'opilation qui leur presse l'estomac et la poitrine, et rend ces parties dures; c'est apparemment cette dureté, comparée à celle des pavées, qui a fait donner à ce mal le nom de carreau¹⁹.

Een vrouw uit het Zuid-Westvlaamse Dottenijs-Dottignies vertelde mij dat de koek daar nog niet tot het verleden behoort. De franssprekenden uit die taalgrensgemeente noemen het „tourteau”, en als het een zwaar geval is „tourteau croisé”. De koek-gedachte zit er dubbel en dik in. Die vrouw wist ook dat het een ziekelijke toestand in de bovenbuik was, waarvoor men ging dienen.

* * *

Daarmee zitten we volop in de koek-geneeskunde.

Een van de oudste medische koekgeschriften ten onzent is het proefschrift van Charles Blomme (Nevele 1789 - Lotenhulle 1846)

15. dl. 3, 446.

16. dl. 1, 1479.

17. dl. 1, 648.

18. dl. 3, 2076.

19. dl. 3, 250.

gezondheidsofficier onder Napoleon²⁰, die na afloop van het grote avontuur te Parijs tot doctor in de geneeskunde provooerde, met een *Dissertation sur l'Atrophie mésentérique, vulgairement connue sous le nom de carreau*, 19 mei 1815²¹. Het ging dus blijkbaar over een ziekte die in de aktualiteit stond, vermits men erover doktoerde.

Na een rondgang bij de auteurs die velerlei namen aan de ziekte geven en niet akkoord gaan over de aard en de oorsprong, verklaart Blomme tamelijk apodiktisch : het is een ziekte sui generis. Waarna hijzelf een beschrijving geeft van wat ze kenmerkt en waaraan zij toe te schrijven is.

De ziekte, zegt hij, doet zich vooral op het eind van de herfst, tijdens de winter en de lente voor, in lage huizen zonder lucht en licht, in laaggelegen gebieden, in de godshuizen waar de kinderen in een bedorven lucht leven, overal waar het vuil en vies is, waar men de borstvoeding verwaarloost, waar armoede heerst en de voeding verkeerd of onvoldoende is, waar men teveel ongegist brood en meelstrijzen gebruikt, te veel rauwe vruchten eet en slecht water drinkt. In mijn vaderland, zegt hij, waar de volksvrouwen, elke goede raad ten spijt, koppig aan een verkeerde voeding voor de kinderen gehecht blijven, komt de ziekte veelvuldig voor.

Het door Ch. Blomme beschreven kindertype herinnert aan het typisch rachitispatiëntje waaraan „les Belges ont donné le nom de oudenman” (sic blz. 11). Aan het marasme d.i. een algemeen verval van alle levenskrachten gaan deze kinderen te gronde.

Kinderen, in zulke ongunstige omstandigheden opgegroeid, zijn ten prooi aan karentieziekten o.m. aan rachitis, en worden bijna onvermijdelijk het slachtoffer van de tuberculose. In Blommes nauwkeurige beschrijving van de symptomen herkent de moderne arts onmiddellijk het zegel van deze laatste. In het begin van de negentiende eeuw was de rachitis hier te lande een veel voorkomende ziekte, en ze vertoonde een grote verscheidenheid van letsels in de verschillende organen.

Onder meer een asymmetrisch en verkeerd groeien van beenderen en gewrichten, een zwelling van lymfeklieren, een geleidelijke opzetting van de buik, al of niet gepaard met koorts. Naast deze door eenieder waarneembare symptomen, spelen zich binnenin de buik niet minder zware ziekteprocessen af, die o.m. de in het darmscheil (mesenterium) en weivliezen gelegen klieren aantasten, wat een specifieke ziekte scheidt, die bij Charles Blomme en zijn medische

20. G. P. Baert, *Het Dagboek van Carolus Blomme*, Deinze, Kunst- en Oudh. Kring, 1959, 95 blzz.

21. Paris, Didot, 23 blzz.

tijdgenoten als atrophie mésentérique bekend staat, vulgairment connu sous le nom de carreau, voegt hij eraan toe : de koek.

Het heeft niet veel zin op deze plaats, over de juistheid van die naam te plukharen ; we stellen vast dat hij in het graafschap Vlaanderen en in Frankrijk algemeen in zwang was, en in de historische ziektekunde een plaats inneemt.

Maar onze voorvaderen in de nobele kunst van de medicijnen waren ook geen sullen, en als goede waarnemers bij levenden en doden hadden ze gezien dat de misvormingen en uitzettingen gepaard gingen met platte, harde samengekitten vormsels, die zich rondom een verharde lever, een gezwollen milt vastzetten, het mesenterium verschrompelden, enz. Ze heetten dat in het vakjargon van toen de atrophie mésentérique.

Het spraakscheppend en uitbeeldend vermogen van de Zuidnederlandse taal had daarvoor een oerdegelijk woord klaar, dat alle kenmerken van het waargenomen letsel aanduidde, al vanaf Ypermans tijd, toen onze voorvaderen tegen de Fransen te Kortrijk slag leverden. Het is mijn overtuiging dat de macekliers van Jan Breydel met de koek vertrouwd waren.

De uitdrukking leefde voort tot in deze naar haar eind langzaam wegebende twintigste eeuw. Wij proberen over de geschiedenis van het woord en de denkbeelden die erin schuilgaan, een samenhangend medisch-historisch betoog op te stellen dat waarheidsgetrouw de ontwikkeling van de ideeën en van de terminologie weergeeft. Het is de taak van de historia medica de kern van die dingen op te sporen en zich niet alleen tevreden te stellen met het rapporteren van de naakte feiten, zoniet is zij geen echte geschiedenis. Ten opzichte van deze ruim uitgesponnen koekgeschiedenis, zal dit wel ten overvloede aan het licht getreden zijn.

* * *

Teneinde Charles Blommes bijdrage, die haar oorsprong en stoffering in onze streken vond, in het raam van de medische geschiedenis de haar toekomende plaats te geven, is het passend op een gelijkaardig geschrift te wijzen dat hetzelfde onderwerp behandelde. Het is eveneens een proefschrift dat te Parijs werd voorgedragen, drie jaar na dat van Ch. Blomme : *Considérations sur la nature et le traitement de l'entéro-mésentérite (carreau, atrophie, phtisie mésentérique des enfants*, par Auguste Denéchaud, 1818.

Deze twee academische dissertaties over hetzelfde onderwerp dragen de stempel van de opvattingen in de geneeskunde van toen, opvattingen die we kunnen resumeren met de naam van twee

beroemde Franse artsen, René Théophile Laennec (1781-1826) en Xavier Bichat (1771-1802). Hun ziektekundig-ontleedkundige ideeën en geschriften hebben een halve eeuw de evolutie van de geneeskunde bepaald, en in hun spoor treedt Charles Blomme uit Nevele, met een aktuele dissertatie.

Toch nog een randaantekening in verband met de benaming. Charles Blomme schrijft o.m. dat men de carreau ook „chartre” heet. We gaan niet opnieuw alle woordenboeken aflopen teneinde de betekenis van het ook in het Frans al verouderde woord op te sporen. De altijd trouwe Littré kan volstaan : nom vulgaire du carreau ou atrophie méésentérique, cette maladie retardant le développement et tenant le petit malade comme en une chartre, en une prison. Tomber en chartre. Etre en chartre ²². Ook Ambroise Paré (1510-1590) moet al geschreven hebben : Si on en rechappe, le malade tombe en fièvre hectique, ou en chartre, ou en mal caduc ²³.

Het volstaat ruimschoots om het woord en de kwaal te identificeren.

* * *

Laten we een tamelijk lange voorgeschiedenis beknopt samenvatten.

Onze alleroudste Nederlandse medische terminologie, naast een nog levende volksgeneeskundige benaming, en de geschiedenis van een typisch anatomisch letsel dat in het begin van de negentiende eeuw, hier en elders, aan de wetenschappelijke orde van de dag was, verschaft aan het woord „koek” een onvervreemdbaar identiteitsbewijs.

Koek, in een eeuwenoud medisch verleden, in een meer recent medisch verleden, was de populaire naam van een ziekte die men best als een stadium van de rachitis kan bestempelen. Deze D-avitaminose was ooit de gesel van onze ondervoede en onhygiënisch levende bevolking. Zij was de bevoorraadster bij uitsteking van die andere volksgesel, de tuberkulose.

De extreme vormen die o.m. Charles Blomme beschrijft, zijn vormen van buikklier-buikvlies-tuberkulose. Blomme en zijn kollega's hielden rachitis en tuberkulose niet scherp uit elkaar. Wat in den beginne alleen een karentieziekte was, evolueerde vaak vanwege de ongunstige milieufactoren tot een floride buiktering. Wanneer de koek, door gebrek aan een doeltreffende behandeling, of door het voortduren van ongunstige invloeden, aan zichzelf hopeloos overgelaten was, sleepte hij fataal de kinderen in het graf.

22. dl. 2, 174.

23. La Curne de Sainte-Palaye, *op. cit.*, dl. 3, 1877, voetnoot 407.

Volksmensen waren getroffen door de ongewone opzetting van de buik, zij betastten daarin evengoed als de medische vakman, harde knobbels die ineen-koekten, terecht of te onrecht brachten zij de lever en de milt daarbij te pas.

Het is evenwel niet uitgesloten dat de miltzwellling toe te schrijven was aan een volkomen andere ziekte, hier ook inheems, de moeras- of polderkoorts. Wie kon het in het verleden allemaal, op elk ogenblik, etiologisch scherp uiteenhouden ?

Lezen we b.v. niet hoe het Vrij-Geweeld, een uitgestrekt gebied in het centrum van West-Vlaanderen, ten tijde van dokter René van Oye (1813-1894) uit Torhout, door een endemische koorts-ziekte geteisterd werd, die de naam van „veldstier” droeg ? In de polders was het de „polderstier” (L. de Bo), en in de streek van De Moeren heette zij de „Veurnese stier”. Thans weten we dat het parasitaire bloedziekten zijn, die bij voorkeur de milt in het ziekte-proces betrekken. Het is verre van uitgesloten dat malaria-kinderen aan de rachitis ten offer vielen, met een verharde milt, als een koek. René van Oye schrijft trouwens dat de veldstier gepaard ging met beenmisvormingen en zwelling van de buikvliesklieren²⁴.

Dat de rachitis het skelet niet ongemoeid laat, is gewoon. In 1650 bracht de Engelse arts Francis Glisson (1597-1677) met zijn *De Rachitide* een goede beschrijving van de ziekte ; zij kwam in zijn land veelvuldig voor, en het gaf haar de verdiende naam van Engelse ziekte, die zij nog draagt. In elk anatomisch museum treft men de meest extreme skeletmisvormingen aan, die de Engelse ziekte in haar glorie-tijd berucht maakten.

De onderste ribben, die onmiddellijk boven de lever en de milt liggen, kunnen die organen, vooral de grotere lever, lelijk in de knel zetten en van zijn normale plaats wegduwen. De grillen die aan elke ziekte eigen zijn en zelfs de allerknappste dokters in de verwarring brengen, zullen nog meer verwarring in hun geest gesticht hebben, wanneer de moeraskoorts endemisch opflakkerde, de tuberculose in de gezinnen rondwaarde, en zij samen de rachitis gezelschap hielden. Het was voor de koek een lekkere tijd, er werden toen wellicht meer kinderen geboren dan nu, maar ze stierven als vliegen in de kou.

* * *

We lieten al doorschemeren dat het woord „koek” een in West-Vlaanderen inheemse uitdrukking is. In Oost-Vlaanderen is zij zeldzaam, ze leeft enkel in het zuidwestelijk deel van de provincie

24. L. Elaut, *René van Oye en het streven naar een natuurwetenschappelijke geneeskunde*, in *Biol. Jaarb.*, 1964, 378-392.

dat aan West-Vlaanderen grenst. Wel spreekt L. Lievevrouw-Coopman in zijn *Gents Woordenboek*²⁵ van koek, kinderkwaal, Fr. carreau, maar ik geloof dat het woord uit West-Vlaanderen overgewaaid is met de Westvlamingen die naar Gent gingen wonen, hun eigen idioom niet konden vergeten en de Gentse volkstaal hebben aangetast.

Hoe meer men zich oostwaarts van Gent verwijdert, hoe minder men de koeknaam hoort. In geen enkel Noordnederlands, Brabants, Antwerps, Haspengouws of Limburgs woordenboek heb ik een spoor van de medische koek gevonden. Behalve een in het Noorden levende uitdrukking : het ligt me als een koek voor het hart, wat zoveel wil zeggen als : dat maakt me zeer bezorgd. In die uitdrukkingen lopen draden die het medisch-anatomisch aksent met het psychologisch aksent dat ze inhoudt, verbinden. Bij het herhaaldelijk navragen bij personen die er het fijne kunnen van weten, hetzij per brief hetzij op vergaderingen waar historici van de geneeskunde elkander ontmoeten, heb ik altijd nul op het koek-rekwest gekregen.

Koek is een idiomatisch Westvlaamse naam voor een anatomisch letsel, waarvan hij uitstekend de vormkenmerken aanduidt. Het Franse homoloog is carreau, dat in de fransprekende taalgemeenschap zijn bestaan heeft gehandhaafd. De Nederlandse evenzeer als de Franse benaming verliezen hun ziektekundige inhoud naarmate de ziekte verdwijnt. De intuïtie en de scherpe waarnemingsgave van de volksmens, hier en ginder, hebben met de koek-carreau een goede typering gegeven van een ziektebeeld met een historische achtergrond. Opvallend is dat de begripsinhoud van het Nederlandse koek meer de morfologie van het letsel oproept, terwijl het Franse carreau tegelijk op de vorm en op de hardheid de nadruk legt.

In de Waalse dialektwoordenboeken heb ik geen woorden gevonden die een verband inhouden met de koek-carreau en de atrophie mésentérique. Dat verband wordt wel gelegd in uitdrukkingen die men in sommige streken van Frankrijk aantreft, en o.m. in het *Französische Etymologisch Wörterbuch* van Walther von Wartburg²⁶ opgetekend staan. Zo b.v. in Poitou is carreau : dureté du bas du fanon des vaches.

Bij de slaggers en vleeskeurders in Vlaanderen is de vakterm karree-carré in omloop om een letsel van het ribbenstuk bij het varken aan te duiden. Zonder het te gaan uitdiepen, komt het me voor dat er tussen carreau en carré een zekere afleidkundig-verbale verwantschap bestaat, waaraan de anatomie ten grondslag ligt.

25. Uitg. 1950, 695.

26. Basel 1946, 2 dl., 1402.

Men ziet aldus dat de koek en carreau op een diepreikend en wijdverspreid familieverband tussen structuur en ziekte kunnen wijzen.

In mijn koek-dossier bevindt zich een uitvoerige studie van Philippe Wéry²⁷ over: Ziekte en Dood van Pascal, de Franse schrijver en geleerde die jong stierf (1623-1662). In deze studie leest men dat Pascal in zijn prille jeugd aan de chartre geleden heeft, en dit blijkt een getuigenis en een uitdrukking van 's schrijvers eigen zuster zelf. Het relaas over de vrij ingewikkelde ziekteverschijnselen die Pascal zijn leven lang vertoonde, zit vol argumenten die de diagnose van Kochse buikvliesontsteking staven. Overigens heeft de autopsie buikletsels aan het licht gebracht die na drie eeuwen als tuberkuleus kunnen gekenmerkt worden. Blaise Pascal, wiens geschriften door wijlen Theo Lefèvre zo entusiast werden bewonderd, zou dan aan de verre en laattijdige gevolgen van de koek overleden zijn.

* * *

Voorts behelst de studie van de geografische spreiding van het koek-woord in de Germaanse landen, een allermerkwaardigst fenomeen. Ik werd erop attent gemaakt door een lezing van E. Püschel op het medisch-historische kongres te Bamberg, lezing die in de *Deutsche Medizinische Wochenschrift* verscheen: heisst die Rachitis mit Recht Englische Krankheit? ²⁸

Om een lange geschiedenis kort te maken, komt het hierop neer dat de zogenaamde Engelse ziekte, terecht met de rachitis geïdentificeerd, niet voor het eerst in Engeland omstreeks het jaar 1650 beschreven werd, doch reeds in 1582 door Hieronymus Reusner (1558-1623) ter gelegenheid van zijn academische promotie te Basel, in zijn proefschrift wordt besproken. H. Reusner was uit Löwenberg in Silezië afkomstig.

Het zou niet redelijk zijn aan anabaptisme te doen en de Engelse ziekte voortaan Silezische ziekte te noemen. Veel interessanter is het in verband met de Westvlaamse koek in J. H. Zidler *Groszes vollständiger Universallexikon aller Wissenschafte und Kunste* uit 1742, te lezen over een ziektebeeld dat in Silezië, „Ribbekuchen, Riebekuchen, Riebkuchen” genoemd wordt ²⁹.

De schrijver van die notitie is niet gierig met definities, beschrijvingen en citaten die de ziekte onmiskenbaar met onze koek vereenzelvigen. Zij dook te Berlijn in 1700 op, zegt hij, en te Breslau, de hoofdplaats van Neder-Silezië, was zij in 1718 „nicht ungemein”.

27. *Tonus Winthrop*, 1962, nrs. 18, 19, 21.

28. 27 mei 1960, 978-979.

29. Anastatische druk 1961, dl. 31, 1207-1214.

Ze wordt soms in één adem met „herzgespann” genoemd, soms daarvan onderscheiden.

De schrijver van de notitie zegt verder over de rachitis: das nennen die Leute den Riebekuchen, und sey eigentlich eine Schlesische Krankheit. In andere Duitse gebieden gaat zij onder een andere naam, nooit onder die van Ribbekuchen door. In Silezië was de koek in 1582 bekend, als wij H. Reusner mogen geloven die daarover te Basel in dat jaar promoveerde, zoals Ch. Blomme dat in 1815 te Parijs deed met de carreau-koek.

M. de Meyer heeft het hertegespan bij Luther in 1518 teruggevonden³⁰, de koek niet; wel was hij erdoor getroffen dat het eerste van de twee woorden in het uiterste oosten van het Duitse taalgebied voorkwam. E. Püschel is de mening toegedaan dat dit ook met de koek het geval is.

Is het dan roekeloos te poneren dat het koek-woord in West-Vlaanderen, al omstreeks 1320 met Jan Yperman thuis, ook op duizend kilometer daar vandaan, in Silezië thuis was. En is het niet te gewaagd voor dit fenomeen een verklaring te zoeken in de volksverhuizingen van de elfde, twaalfde en dertiende eeuw, die Vlaamse uitwijkingen naar het oosten van Duitsland en zelfs tot in Zevenburgen hebben gevoerd?

Dat die Oostlandvaarders, vooral bewoners van het platteland, met hun bezit, hun idioom, hun levensgewoonten, ook de ziekte-woorden van hun heimat meenamen, aan de koek en het hartegespan niet verzaakten, dat zij in hun kontakten met de autochtonen die naar de welvaartbrengende kolonisten opzagen, de koek en het hartegespan in de taal van die autochtonen zouden ingeplant hebben, moet geen verwondering baren. In het boek van R. P. Oszwald, *Deutsch-Niederländische Symphonie*³¹ vindt men een overvloed van feiten die deze stelling kracht bijzetten.

Een eerste hoofdrichting van de landverhuizing ging naar het Balticum, een andere trok in 1281 naar Silezië. Walen waren al in 1150 te Breslau, in 1178 te Praag, in 1250 te Brünn aangeland. Diegenen die naar Zevenburgen gingen, trokken over Silezië.

M. de Meyer³² meent dat West-Vlaanderen en Silezië als relikte-gebieden te beschouwen zijn, waar woorden als hartegespan en koek teruggedrongen zijn en overleefden, terwijl zij in de tussenliggende gebieden verdwenen. Ik geloof veeleer dat zij in die tussenliggende gebieden nooit vaste voet kregen, maar rechtstreeks uit West-Vlaanderen naar Silezië kwamen.

30. *Volkskunde*, 1960, 14-17.

31. Franz Westphal Verlag, Wolfshagen 1937, 48-67.

32. *loc. cit.*

Aan Luther was het hartegespan bekend. Was de hervormer niet uit Eisleben in het oosten van Duitsland afkomstig, en kon hij die een belezen en sprachgewaltiger man was, daar niet het bijzonder schilderachtig woord opgeraapt en zo meer direkt het volksgemoed aangesproken hebben? De Meyer heeft in een gedicht van Joh. Christ. Gunther (1695-1723) het hartegespan ontmoet, maar die Gunther was te Striegau, in het hart van Neder-Silezië geboren. De mogelijkheid zit er bijgevolg dubbel en dik in dat de Westvlaamse tweelingbroeders hun linguïstische bloedverwantschap ongerept tot in Silezië zijn gestand gebleven.

* * *

De oeroude en aartswestvlaamse koek is de naam van een ziektebeeld dat moeilijk met een hedendaags analogon scherp weer te geven is. Hij wijst in hoofdzaak op een pathologisch letsel van rachitische aard in buik en borstkas, ogenschijnlijk gekompliceerd met tuberculose, eventueel met malaria. In alle geval een meer-voudige uit ongelijksoortige componenten samengesteld proces.

De medische en de woordkundige geschiedenis van de koek-carreau is lang en oud. De naam, zowel in het Nederlands als in het Frans, is typerend voor het uitzicht dat het letsel aanneemt.

De rachitis moge gerust haar naam van Engelse ziekte behouden, maar vast staat het dat ze ook in Vlaanderen heerste voordat ze in 1650 door Engelse artsen werd onderkend, en voordat ze in 1582 door een Silezische arts klinisch werd geïdentificeerd.

De volksgeneeskundige koek-naam bleef tot West-Vlaanderen beperkt. Alles pleit ervoor dat hij van daaruit met de Oostlandvaarders naar de uiterste grenzen van het Germaanse taalgebied, n.m. naar Silezië is uitgeweken.

Rachitis, tuberculose en malaria zijn hier uit de horizont verdwenen of aan het verdwijnen, de Westvlaamse naam die dit ziektekundig klaverblad met één woord symbolisch en raak uitdrukte, ook.